

Cultuurhistorisch onderzoek

Waterberging Hempensermeer,
gemeente Leeuwarden

Antea Group

Understanding today.
Improving tomorrow.

projectnummer 0490248.100
definitief
9 februari 2024

Cultuurhistorisch onderzoek

Waterberging Hempensermeer, gemeente Leeuwarden

projectnummer 0490248.100

definitief

9 februari 2024

Auteurs

J. Mannaerts (MSc)

Opdrachtgever

Wetterskip Fryslân

Postbus 36

8900 AA LEEUWARDEN

datum

9 februari 2024

beschrijving

Definitief

vrijgave

K. de Jong

Inhoudsopgave

1.	Inleiding	4
2.	Methodologie en beleidskader	5
2.1	Begrenzing plangebied	5
2.2	Huidig en toekomstig gebruik	5
2.3	Beleidskader	6
2.3.1	Rijksoverheid	6
2.3.2	Provinciaal beleid	7
2.3.3	Gemeentelijk beleid	7
2.4	Methode	8
3.	Historie	10
3.1	Historische ontwikkeling	10
3.2	Historische kaarten	12
4.	Waardering	14
4.1	Historisch geografische waarden	14
4.2	Historisch (steden)bouwkundige waarden	15
4.3	Aardkundige waarden	19
5.	Conclusie en aanbeveling	20

Bibliografie

Fout! Bladwijzer niet gedefinieerd.

1. Inleiding

Wetterskip Fryslân beoogt het inzetten van de Himpensermarpolder¹, met een oppervlakte van circa 82 hectare, voor waterberging. Het waterschap wil de te treffen maatregelen om de polder geschikt te maken voor waterberging combineren met de aanpak van de regionale kering die rondom de polder ligt. Om te onderzoeken of en hoe het erfgoedbelang geschaad wordt door deze ontwikkeling, heeft Antea Group in opdracht van Wetterskip Fryslân een cultuurhistorisch onderzoek opgesteld. Dit cultuurhistorisch onderzoek is opgesteld om de erfgoedwaarde van het plangebied te onderzoeken en om te onderzoeken of en op welke wijze het erfgoedbelang een belemmering is voor de uitvoerbaarheid van het planvoornemen.

Voor het opstellen van een dergelijke waardering wordt gebruikgemaakt van reeds bekende waarnemingen, historische kaarten, bodemkundige gegevens en informatie over de landschappelijke situatie. De hoofdvraag luidt: waar binnen het plangebied worden cultuurhistorische en landschappelijke waarden aangetroffen?

Figuur 1.1 Luchtfoto plangebied 2022 (Bron: Streetsmart, 2024).

¹ Tevens bekend als Himpensermarpolder. In dit onderzoek wordt de term Hempensermeer(polder) gehanteerd.

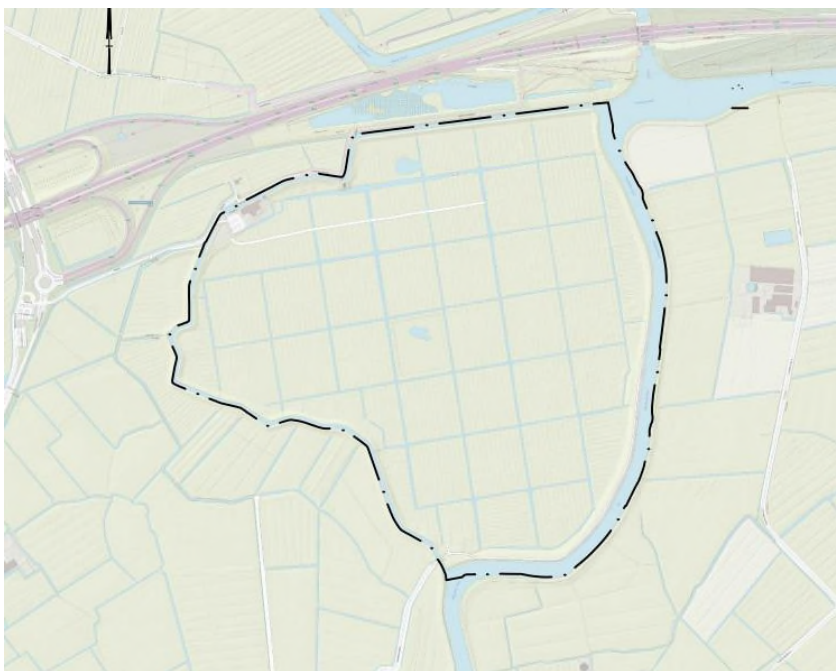
2. Methodologie en beleidskader

2.1 Begrenzing plangebied

Het plangebied is gelegen ten noorden van het dorp Wergea, ten oosten van het dorp Swichum, ten zuiden van het dorp Hempens, ten westen van het dorp Warstiens en ten zuidwesten van Leeuwarden in de gemeente Leeuwarden.

Langs de noordelijke zijde wordt het gebied begrensd door de Waldwei, een provinciale weg (N31) die van Leeuwarden naar Drachten loopt. In zuidelijke richting strekt het dorp Wergea zich uit, terwijl de oostelijke en westelijke grenzen van het gebied gevormd worden door landelijk gebied.

Aan de noordzijde van het plangebied bevindt zich het restaurant van Gasterij De Wâldwei inclusief woonerf.

Figuur 2.1 Begrenzing plangebied (Bron: Antea Group, 2024).

2.2 Huidig en toekomstig gebruik

Huidig gebruik plangebied

Het plangebied is een natuurgebied met een weidevogeldoelstelling. Het is in eigendom en beheer van Staatsbosbeheer. Het gebied is onderdeel van de Friese boezem en NNN.

Consequenties toekomstig gebruik

In de toekomst wordt het gebied ingericht als natuurgebied met waterberging. De Hempensermeerpolder, als achttiende-eeuws droogmakerijenlandschap, biedt geschikte eigenschappen voor waterberging vanwege de lage ligging, geavanceerde waterbeheersingstechnieken en de aanwezigheid van historische ringvaarten en ringdijken.

2.3 Beleidskader

Voor het project is wet- en regelgeving op verschillende schaalniveaus van belang. Voor het gebied is beleid op rijksniveau, provinciaal niveau en gemeentelijk niveau relevant.

Waar eerder nationaal landschapsbeleid bestond (Nationale Landschappen) is dit nu op provinciaal niveau verankerd in structuurvisies of omgevingsvisies. Daarnaast neemt wetgeving als Natura 2000 en de NNN de wettelijke bescherming voor grote delen van de voormalige Nationale Landschappen over. De beschermingsregimes gekoppeld aan Natura 2000 of de NNN maken geen deel uit van dit rapport en bieden nauwelijks bescherming voor landschappelijke of cultuurhistorische waarden.

Voor cultuurhistorie is bescherming van historisch (steden)bouwkundige waarden (bouwkundige monumenten) en stads- en dorpsgezichten geregeld in de Omgevingswet en Erfgoedwet. Historisch geografische waarden worden niet beschermd middels wetten of verdragen. Veel van deze waarden zijn opgenomen in de cultuurhistorische waardenkaarten van provincies en worden, indien zeer waardevol, beschermd door provinciale verordeningen of rijksbeschermingsregimes.

2.3.1 Rijksoverheid

Omgevingswet

Per 1 januari 2024 is de Omgevingswet ingetreden. De omgang met het cultureel erfgoed in onze leefomgeving is geregeld in de Omgevingswet. In de Omgevingswet heeft cultureel erfgoed een brede reikwijdte en een integrale positie. Samen met de Erfgoedwet maakt de Omgevingswet een integrale bescherming van ons cultureel erfgoed mogelijk.

Besluit activiteiten leefomgeving (Bal) en Besluit kwaliteit leefomgeving (Bkl)

Besluit activiteiten leefomgeving en Besluit kwaliteit leefomgeving zijn ingebed binnen de Omgevingswet en betreffen twee van de vier AMvB's die invulling geven aan de Omgevingswet. In het Bal staan algemene rijksregels over activiteiten die gevolgen kunnen hebben voor de fysieke leefomgeving. Op grond van artikel 4.3 van het Bal worden regels gesteld ter uitvoering van het verdrag van Granada en het verdrag van Valetta. Het Bkl beoogt de kwaliteit van de leefomgeving te borgen en te verbeteren. Het Bkl stelt de inhoudelijke normen voor gemeenten, provincies, waterschappen en het Rijk met het oog op het realiseren van de nationale doelstellingen en het voldoen aan internationale verplichtingen. Met specifieke aandacht voor cultureel erfgoed bevat het Bkl bepalingen die gericht zijn op het waarborgen van het behoud, de bescherming en de ontwikkeling van cultureel erfgoed binnen de leefomgeving. Dit besluit stelt normen en regels vast met betrekking tot diverse aspecten van cultureel erfgoed, zoals archeologie, monumenten en cultuurlandschap. Het heeft als doel cultureel erfgoed op doeltreffende wijze te integreren in ruimtelijke ontwikkelingen, met de intentie om dit erfgoed op duurzame wijze te behouden en te koesteren voor komende generaties.

Erfgoedwet

De regelgeving over het behoud en beheer van cultureel erfgoed is sinds 2016 ondergebracht in de Erfgoedwet. De duiding van cultureel erfgoed en de zorg voor cultuurgooederen in overheidsbezit staat in de Erfgoedwet, de omgang met het cultureel erfgoed in de fysieke leefomgeving is geregeld in de Omgevingswet.

Monumenten moeten van belang zijn door hun schoonheid, de wetenschappelijke en/of hun cultuurhistorische betekenis. Een monument kan worden aangewezen als rijksmonument wanneer het aan bovenstaande voldoet en als het een nationale, unieke waarde heeft. Ook geeft de Erfgoedwet voorschriften voor het wijzigen, verstoren, afbreken of verplaatsen van een beschermd monument. Die voorschriften houden in dat er niets aan het monument mag worden veranderd zonder voorafgaande vergunning. Deze vergunning moet op voorhand worden aangevraagd bij het bevoegd gezag.

Nationale Omgevingsvisie (NOVI)

De NOVI is de integrale nationale beleidsvisie conform de Omgevingswet en hanteert dan ook dezelfde brede opvatting van het begrip fysieke leefomgeving: de natuurlijke omgeving met grote wateren en

natuurlandschappen, agrarische cultuurlandschappen, de gebouwde omgeving met steden, dorpen, bedrijventerreinen, netwerken en infrastructuur voor het verkeer van personen, goederen, data, stoffen en energie, en het cultureel erfgoed. De ontwikkeling van de leefomgeving moet zo veel als mogelijk in balans zijn met bescherming van waarden als gezondheid, veiligheid, landschap, natuur, cultureel erfgoed, leefomgevingskwaliteit en milieukwaliteit. Om die reden is “het behouden en versterken van cultureel erfgoed en landschappelijke en natuurlijke kwaliteiten van (inter)nationaal belang” tot nationaal belang benoemd. Ook het nationaal belang “het realiseren van een goede leefomgevingskwaliteit” benadrukt het erfgoedbelang.

De zorg voor het behoud van cultureel erfgoed en van werelderfgoed is het werkterrein van alle overheden. Daarbij gelden de verplichtingen die voortvloeien uit het Verdrag van Granada, het Verdrag van Valletta, het Europees landschapsverdrag en het Werelderfgoedverdrag. Het Rijk is verantwoordelijk voor een goed functionerend (wettelijk) systeem voor erfgoed en leefomgeving. De sturing vanuit het Rijk beperkt zich door de verantwoordelijkheid van de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) tot behoud van cultureel erfgoed in de vorm van rijksmonumenten en werelderfgoed (middels eerder beschreven Erfgoedwet).

2.3.2 Provinciaal beleid

Omgevingsvisie “De Romte Diele”

Binnen de Omgevingsvisie “De Romte Diele” (2020) van de provincie Friesland is cultureel erfgoed geïntegreerd als een fundamenteel component. De provincie erkent het Fries erfgoed als een essentieel aspect van de regionale identiteit en streeft ernaar om de erfgoedwaarden te behouden, beschermen, benutten, versterken, beleefbaar te maken en toegankelijk te maken voor het publiek. De Cultuurhistorische Waardenkaart (CHK) van de provincie fungeert als een inventaris van cultuurhistorische elementen en structuren die op provinciaal niveau van betekenis zijn.

Omgevingsverordening Fryslân

De Omgevingsverordening (2022) van provincie Friesland stelt eisen aan ruimtelijke plannen buiten stedelijk gebied met betrekking tot cultureel erfgoed. Deze plannen moeten aangeven hoe ze cultureel erfgoed behouden en versterken, gebruikmakend van provinciale erfgoedkaarten. Bij nieuwe functies buiten stedelijk gebied dient het plan een onderbouwing te geven over het benutten van cultureel erfgoed als ontwerpbasis. Voor plannen met mogelijke effecten op cultureel erfgoed wordt een ruimtelijk inrichtingsplan opgesteld met behulp van een omgevingstafel.

2.3.3 Gemeentelijk beleid

Omgevingsvisie Leeuwarden

De Omgevingsvisie Leeuwarden (2021) beoogt de duurzame integratie en bescherming van het cultureel erfgoed binnen de stedelijke ruimtelijke planning. Het streven is gericht op het behouden van historische karakteristieken, het waarborgen van de integriteit van waardevolle monumenten, het bevorderen van duurzaam hergebruik van erfgoed, en het faciliteren van een gebalanceerde stadsontwikkeling die recht doet aan het rijke cultureel erfgoed van Leeuwarden. De visie streeft ernaar om het erfgoed op een geïntegreerde wijze te laten participeren in de stedelijke evolutie, waardoor het verleden op een levendige wijze een substantiële rol vervult in de toekomst van de gemeente.

Erfgoedverordening Leeuwarden

De Erfgoedverordening gemeente Leeuwarden (2024) heeft tot doel een juridisch kader te bieden voor de bescherming, instandhouding en ontwikkeling van het cultureel erfgoed binnen de gemeente. Deze verordening is ontworpen om een evenwichtige benadering te bevorderen tussen de noden van hedendaagse ontwikkelingen en het behoud van erfgoedwaarden. Daarnaast streeft de erfgoedverordening ernaar om een duidelijk en transparant kader te bieden voor de omgang met erfgoedvraagstukken, waarbij diverse belangen en actoren worden betrokken. Het is gericht op het waarborgen van de identiteit en karakteristieken van het erfgoed, het stimuleren van bewustwording en participatie, en het bevorderen van verantwoordelijk beheer van erfgoed binnen de gemeente Leeuwarden.

2.4 Methode

Het doel van het cultuurhistorisch onderzoek is vierdelig:

- Beschrijven van de ontwikkeling van het gebied;
- Inzichtelijk maken welke erfgoedwaarden aanwezig zijn op en in de nabijheid van het gebied;
- Beoordelen hoe deze waarden “geraakt” worden door het planvoornemen;
- Aanbevelingen doen over de wijze waarop erfgoedwaarden het best geïntegreerd kunnen worden in het planvoornemen.

Het rapport begint met een (korte) beschrijving van relevante wet- en regelgeving (rijksbeleid, provinciaal beleid en gemeentelijk beleid) en een beschrijving van de onderzoekscriteria en -methodiek. Vervolgens wordt een beschrijving gegeven van de ontwikkeling van het gebied. Daaropvolgend worden de huidige landschappelijke en cultuurhistorische waarden beschreven. Dit gebeurt kwalitatief beschrijvend op basis van vrij beschikbare informatie. Belangrijkste informatiebron hierbij is de provinciale cultuurhistorische waardenkaart.

“Cultuurhistorie” kan verschillende dingen betekenen. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed [RCE] onderscheidt drie categorieën:

1. In de bodem (op land en onder water) bewaarde sporen en resten van menselijke bewoning vanaf het eerste begin van de menselijke bewoning;
2. Historische gebouwen, erven, tuinen, parken en stedenbouwkundige structuren;
3. Landschappelijke elementen, gebieden en ruimtelijke patronen waarin de historische wisselwerking tussen mens en maatschappij enerzijds en de fysieke omgeving anderzijds tot uitdrukking komt: het historische landschap

Deze opsomming is nadrukkelijk geen lijst van elkaar uitsluitende uitingen van cultuurhistorie. In cultuurhistorisch onderzoek is het belangrijk om deze cultuurhistorische verschijnselen zo veel mogelijk in samenhang te zien: een integrale benadering is gepast. De waarde van het cultuurlandschap wordt echter tekort gedaan als het slechts aan bovenstaande objectieve omschrijvingen getoetst wordt. Ook het perspectief van eigenaren, gebruikers, belanghebbenden en -stellenden is van belang. Dit betekent dat waarden als de gebruikswaarde, marktwaaarde, belevingswaarde of levensbeschouwelijke waarde van belang zijn.

De focus van de studie ligt niettemin op de twee genoemde categorieën van cultuurhistorie. Archeologische waarden worden, door het hiervoor bestaande separate kwaliteitseisen, in een afzonderlijke rapportage beschouwd. De vanuit erfgoedperspectief gevraagd verbreding van toetsingscriteria wordt in de vorm van toetsing aan belevingswaarde vormgegeven:

Tabel 2.1 Toetsingskader cultuurhistorie

Cultuurhistorische aspecten	Kwaliteit	Methode	Criterium
Historische geografie - Historisch-landschappelijke hoofdstructuur - Historisch-landschappelijke structuren en elementen - Historisch groen	Fysieke kwaliteit	Kwalitatief	Fysieke aantasting van waarden
	Beleefde kwaliteit	Kwalitatief	Aantasting van de belevingswaarde
	Inhoudelijke kwaliteit	Kwalitatief	Aantasting van de samenhang
Historische (steden)bouwkunde - UNESCO-werelderfgoed - Beschermde stads en dorpsgezicht - Rijksmonumenten - Gemeentelijke monumenten	Fysieke kwaliteit	Kwalitatief	Fysieke aantasting van waarden
	Beleefde kwaliteit	Kwalitatief	Aantasting van de belevingswaarde
	Inhoudelijke kwaliteit	Kwalitatief	Aantasting van de samenhang en informatiewaarde

Landschappen als erfgoed

Een organisch gegroeid landschap is een landschap dat in de loop der tijd gevormd is door een combinatie van natuurlijke mogelijkheden en menselijke activiteiten en een landschap dat per definitie veranderlijk is. In een continue landschap veranderen op regelmatige basis tal van zaken. Discussies over behoud van cultuurhistorie in continue landschappen worden dikwijls overschaduwd door andere belangen: “discussies gaan minder over behoud dan over het begeleiden van verandering of, zoals de steeds populairdere Engelse term luidt: ‘management of change.’”.

Het “begeleiden van verandering” van historische landschappen kan concreet wijzen op een drietal mogelijkheden:

- De waarde van historisch landschappelijke patronen versterken (of in ere herstellen);
- Historische beheersvormen in ere herstellen;
- Het gebruik van elementen om te verwijzen naar historisch relevante momenten.

Op basis van voorliggende cultuurhistorische analyse is een poging gedaan om aanbevelingen voor het ontwerp mee te geven vanuit erfgoedperspectief.

3. Historie

3.1 Historische ontwikkeling

Vroege geschiedenis

Het huidige landschap van Friesland vindt zijn oorsprong in het Saalien, de voorlaatste ijstijd (370.000-130.000 jaar geleden), waarbij Friesland voornamelijk bedekt was onder landijs. Gedurende het Weichselien, de laatste ijstijd (115.000-10.000 jaar geleden), bereikte het landijs Friesland niet meer.² In het Holoceen (vanaf ongeveer 9.000 v.Chr.) voltrok zich een geleidelijke klimaatverandering met stijgende temperaturen en toenemende vochtigheid.³ Tegelijkertijd steeg de zeespiegel, gunstig voor veenvorming.⁴ Waar nu de Waddeneilanden liggen, ontstond oorspronkelijk een duinenrij, gevolgd door een waddenlandschap achter de duinen. Landinwaarts, waar water moeilijker kon wegstromen, begonnen veenmoerassen het keileem en dekzand te bedekken. Het veengebied breidde zich geleidelijk uit en omvatte uiteindelijk vrijwel het hele zandgebied van Friesland, grotendeels bestaande uit een veenmoeras.⁵

Bewoning

Ergens tussen 50.000 en 100.000 jaar geleden zetten de eerste mensen voet in Friesland.⁶ Maar pas zo'n 13.000 jaar geleden was er voor het eerst sprake van een meer regelmatig verblijf.⁷ Ongeveer 6000 jaar geleden evolueerden de bewoners van jagers en verzamelaars naar boeren, met de oprichting van permanente woonplaatsen, akkers en begraafplaatsen.⁸ In de late steentijd (3000-2000 v.Chr.) en ook in de bronstijd (2000-800 v.Chr.) waren met name de zand- en keileemgronden geschikt voor bewoning. Met het kappen en platbranden van bossen werd de grond hiervoor geschikt gemaakt. De terpbewoners hielden zich bezig met landbouw, visserij en scheepvaart.

De bewoning beperkte zich niet tot de kleigebieden. Sinds 100 v.Chr. begonnen de eerste ontginningen van de veenranden.⁹ Gezien de natte omstandigheden en ook de slappe ondergrond waren terpen ook nodig in het klei-op-veen- en veengebied. De ontginningswerkzaamheden in de klei-op-veengebieden leidden aanvankelijk tot een gewenste daling van het grondwaterpeil.

Ontginning

Vanaf de tiende eeuw begonnen in Friesland grootschalige middeleeuwse ontginningen in de veengebieden, wat resulteerde in aanzienlijke uitbreidingen van de landbouwgrond. Deze veenontginningen bouwden voort op oudere ontginningspraktijken, zoals eerder beschreven. Om veengrond geschikt te maken voor akkerbouw en veeteelt werden sloten gegraven om de bovenste veenlagen te draineren.¹⁰ Door latere maaiveld dalingen waren ontginners genoodzaakt verder het veengebied in te trekken. De omvangrijke veenontginningen resulteerden in bodemdaling, wat zowel binnen als buiten de veengebieden problemen veroorzaakte voor de waterhuishouding. In de veengebieden werd het op de originele ontginningsassen te drassig voor akkerbouw. De meeste meren in Friesland, waaronder het Hempensermeer, ontstonden direct of indirect als gevolg van veenontginning, waarbij processen van bodemdaling, vernatting en oeverafslag door golven/wind met elkaar verweven raakten (Figuur 3.1 en Figuur 3.2).

Doodsmeer

Het Hempensermeer kreeg een sinistere faam toen stadhouder George Schenck van Toutenburgh er in 1535 als straf 35 vrouwen en jonge dochters van gevangengenomen Wederdopers, betrokken bij de belegering van

² Beusekom 2007.

³ Idem.

⁴ Idem.

⁵ Blom 2014.

⁶ Provincie Friesland 2009.

⁷ Idem.

⁸ Idem.

⁹ Idem.

¹⁰ Hendrikx 1998.

Oldeclooster bij Bolsward, verdrongen liet worden door hen in zakken te naaien.¹¹ Ook in de Middeleeuwen schijnt het Hempensermeer een beruchte executieplaats te zijn geweest.

Droogmakerijlandschap

In de zestiende eeuw begon men in Nederland met het inpolderen van diverse meren en poelen.¹² De geavanceerde waterbeheersingstechnieken, waaronder het gebruik van windmolens voor watermalen en dijk aanleg, waren zo ver ontwikkeld dat complete meren drooggelegd konden worden.¹³ In Friesland werd vanaf het begin van de zeventiende eeuw de techniek van het droogmalen toegepast, waarbij in totaal ongeveer 1500 hectare werd drooggelegd. Na de inpoldering van kustgebieden, slenken en binnenzeeën in dezelfde eeuw, werden ook verschillende meren en poelen drooggelegd. Natuurlijke meren waren vanwege hun niet-zanderige ondergrond, in tegenstelling tot verveende gebieden, interessant voor exploitatie om zo de landbouwgrond uit te breiden.

Hempensermeerpolder

Het droogleggen van het Hempensermeer was een van de laatste inpolderingsprojecten in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (1588-1795).¹⁴ In 1773 werd het provinciaal bestuur voor het eerst benaderd met een verzoek voor het droogmalen van het meer. Het daaropvolgende verzoek tot inpoldering volgde zes jaar later toen het Hempensermeer werd ingepolderd met een ringdijk van ca. 3,5 km lengte (Figuur 3.3).¹⁵ Uiteindelijk werd in 1784, op initiatief en risico van vier kooplieden uit Makkum, een dijk en een ringvaart aangelegd rondom het meer. Deze ringvaart is nog zichtbaar in het huidige landschap.

Voor de droogmakerijen waren molens nodig om water in de poldervaart te pompen. Aan de noordzijde van het Hempensermeer werd in 1784 een windmolen geïnstalleerd met als doel het meer droog te malen (Figuur 4.2).¹⁶ In het voorjaar van 1785 was deze taak volbracht, waarna het land kon worden ingedeeld in orthogonale stukken van ongeveer 2,2 ha met behulp van greppels en sloten. Vroeger noemde men het formaat van de vierkante vakken in de polder 'zes pondematen' in het Fries 'seis pûnsmiet'. Van deze Friese term is 'seize' afgeleid dat komt terug in de namen van de 33 kavels. Zo'n naam ontstond door het gebruik of andere bijzonderheid van een kavel, bijvoorbeeld Fierste Seize (verste) of Koarnseize (gerst). Enkel de buitenste percelen langs de polderdijk vertonen een afwijkende vorm. De unieke verkaveling is tot op de dag van vandaag behouden gebleven.

De slappe bodem was aanvankelijk niet geschikt voor vee en in 1785 zaaide men er dan ook koolzaad. In 1788 werd aan de noordkant van de droogmakerij de eerste boerderij gebouwd.¹⁷ Later werden er nog twee toegevoegd, één aan de oostzijde en daarna één aan de zuidzijde (Figuur 3.4).

Recente ontwikkelingen

De Hempensermeerpolder wisselde verschillende keren van eigenaar. In het midden van de negentiende eeuw fungeerde het als een soort familiebedrijf. Gedurende die periode werd de polder uitsluitend gebruikt voor veeteelt en deze functie is in de loop der tijd onveranderd gebleven.

Aan de noordkant van de polder is rond 1970 een strook in gebruik genomen voor de aanleg van de autoweg Leeuwarden-Drachten (Figuur 3.5).¹⁸ Aan die zijde werd een nieuw kaarsrecht afwateringskanaal gegraven en een nieuwe polderdijk aangelegd.

¹¹ Algra & Algra 1978.

¹² Kosian 2017.

¹³ Kosian 2017.

¹⁴ Steenbergen, Reh en Nijhuis 2009.

¹⁵ Monumentenstichting Boarnsterhim & Staatsbosbeheer 2017.

¹⁶ Molendatabase 2023.

¹⁷ BAG 2024.

¹⁸ Leeuwarder courant 1965.

3.2 Historische kaarten

[illegible]

A historical map from 1779 depicting the Drooggem: Hemptenzer-meer area. The map shows a central rectangular body of water labeled "Drooggem: Hemptenzer-meer" with the year "1779" below it. To the north is "de Oude Meer". To the east is "de Nieuwe sloot" and "Braai". To the south is "Warstiens" and "Klallinga". To the west is "Klanking end" and "Klaring end". A river "de Ringe sloot" flows through the center. Other labels include "Taal", "Wassers ter Taal", "Jelena", and "Lewwarden".

blad 12 van 23

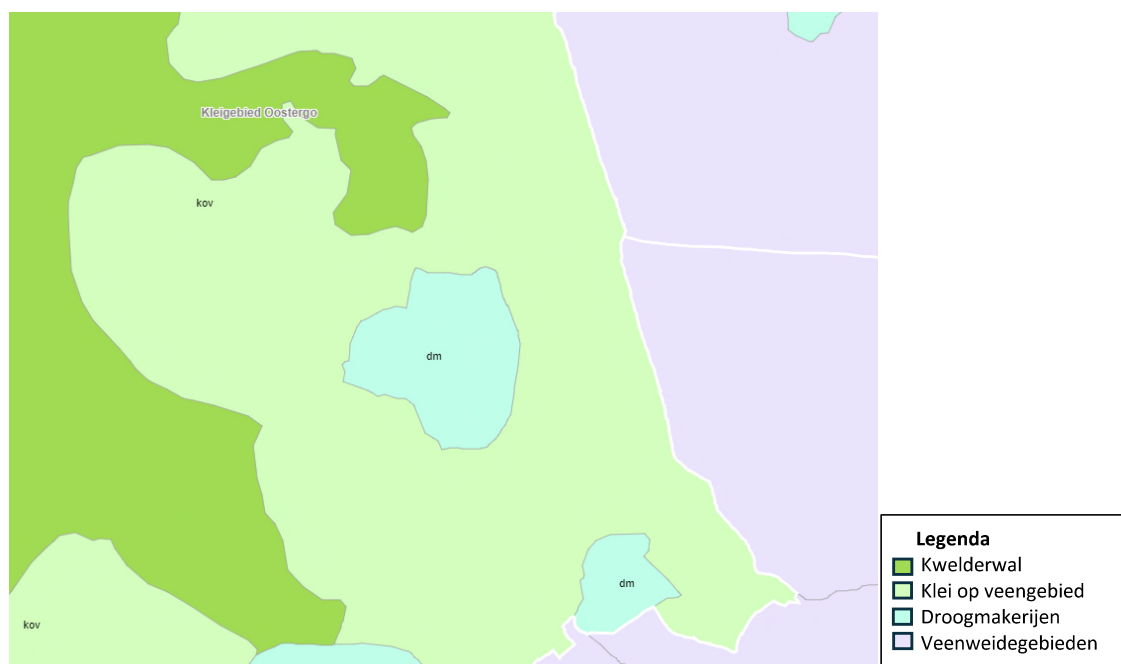
Figuur 3.5 Uitsnede kaart met Hempensermeerpolder 2023
(Bron: Topotijdreis, 2024).

4. Waardering

4.1 Historisch geografische waarden

Historisch-landschappelijke hoofdstructuur

Een groot deel van Nederland is door de eeuwen heen ingepolderd, herverkaveld en opnieuw ingericht om het geschikt te maken voor landbouw. De historisch-landschappelijke hoofdstructuur van de Hempensermeerpolder, gelegen in kleigebied Oostergo, onthult een uniek droogmakerijlandschap uit de achttiende eeuw. Dit wordt bevestigd door de Landschapstypenkaart van de provincie Friesland, waaruit blijkt dat het plangebied gelegen is in een dergelijk karakteristiek droogmakerijlandschap (Figuur 4.1).

Figuur 4.1 Landschapstypenkaart (onderdeel van de CHK Friesland) (Bron: Provincie Friesland, 2024).

Historisch-landschappelijke structuren en elementen

Binnen de historisch-landschappelijke hoofdstructuur van de Hempensermeerpolder zijn verschillende historisch-landschappelijke structuren en elementen te onderscheiden. Enkele belangrijke kenmerken zijn:

- Ringvaarten: De aanwezigheid van ringvaarten, zoals de oorspronkelijke ringvaart rondom de polder, draagt bij aan de historische waterbeheersing en vormt een essentieel onderdeel van het achttiende-eeuwse landschap. In de twintigste eeuw is met de komst van de autoweg tussen Leeuwarden en Drachten het noordelijke deel van de ringvaart aangepast.
- Ringdijken: De ringdijken, die het gebied omringen, dienden als bescherming tegen het omringende water en getuigen van de geavanceerde waterbeheersingstechnieken uit die tijd. In 1779 is de droogmakerij ingepolderd met een ringdijk van ca. 3,5 km lengte.
- Verkavelingspatroon: Het regelmatige, mathematische verkavelingspatroon in het landschap, met name de blokverkaveling, reflecteert de planmatige ontwikkeling en strategische aanpak bij de inrichting van het agrarische gebied.
- Openheid en weidsheid: Het historische agrarische gebruik van de polder (met name als weideland), samen met de lage ligging ten opzichte van de omgeving, heeft bijgedragen aan de weidsheid en

openheid van het landschap. Zelfs na de overgang naar een natuurlijker beheer behoudt het gebied zijn unieke open karakter, wat bijdraagt aan de historische geografische waarde van de polder.²⁰

- Poldermolen: De aanwezigheid van de rijksmonumentale poldermolen uit 1863 is een historisch-bouwkundig element dat de technologische ontwikkelingen in waterbeheersing symboliseert.
- Boerderijplaatskavels: De (restanten van) historische boerderijplaatskavels voegen een extra dimensie toe aan het landschap, waarbij de contour van sommige kavels nog herkenbaar is in het slotenpatroon.

4.2 Historisch (steden)bouwkundige waarden

In de directe omgeving van het plangebied bevindt zich geen werelderfgoed, en evenmin zijn er beschermde stads- en dorpsgezichten van toepassing.

Rijksmonument

Aan de noordkant van de Hempensermeerpolder staat op de ringvaartdijk een met riet beklede, achtkantige monnikmolen uit 1863.²¹ De molen is gebouwd als vervanger van de eerste windmolen uit 1784 en is eigendom van Monumentenstichting Boarnsterhim (Figuur 4.2 en Figuur 4.3).²² De rijksmonumentale Hempenserpoldermolen (nr. 34603) aan de Mardyksterpaad 7 te Wergea is met een gevlucht van 24 meter de grootste van zijn soort in Friesland.²³ De molen heeft een rijksmonumentale status verworven in 1971.

Oorspronkelijk werd de molen aangedreven door windkracht, in 1953 werd een dieselmotor in de molen geplaatst.²⁴ Hierdoor kon er regelmatig worden gemalen, onafhankelijk van de wind. De molen bemaalde tot 1955 de Hempensermeerpolder. In 1986 werd de dieselmotor door het waterschap verwijderd en vervangen door een elektrische motor. In 1985 brandde de molenaarswoning naast de molen af, maar de molen zelf liep geen schade op tijdens deze brand (zie **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**).²⁵

De molen onderging een restauratie in 1988, waarbij onder andere nieuwe roeden werden geïnstalleerd.²⁶ Daarna werd de molen regelmatig op vrijwillige basis in bedrijf gesteld. In 2016 werden beide roeden tijdelijk verwijderd voor uitgebreide reparaties, waarna ze later dat jaar opnieuw werden geplaatst. Tot op de dag van vandaag is de molen operationeel (zie Figuur 4.5). Bij een matige wind wordt het overtollige polderwater twee meter omhoog gemalen naar de boezem. De rijksmonumentale Hempenserpoldermolen symboliseert de historische bouwkundige betekenis van de regio (Figuur 4.6).

²⁰ Gemeente Leeuwarden 2018.

²¹ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2024.

²² Bokma, et al. 1980.

²³ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2024.

²⁴ Bokma, et al. 1971.

²⁵ Tiedema 2016.

²⁶ Molendatabase 2024.

Figuur 4.2 Uitsnede kaart met Hempensermeerpolder ca. 1850 (Bron: Oldmaps.org, 2024). De poldermolen dateert uit 1784.

Figuur 4.3 Uitsnede kaart met Hempensermeerpolder ca. 1950 (Bron: Topotijdreis, 2024). De opvolger van de eerste poldermolen (1784) dateert uit 1863. Rood geeft de locatie van de poldermolen aan, terwijl geel verwijst naar het molenaarshuis.

Figuur 4.4 Hempenserpoldermolen, datering onbekend (Bron: Vereniging de Hollandse Molen, 2024). Links op de afbeelding is de in 1985 afgebrande molenaarswoning nog zichtbaar.

Figuur 4.4 Hempenserpoldermolen 1984 (Bron: Beeldbank Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2024).

Figuur 4.5 Hempenserpoldermolen 2017 (Bron: Molendatabase, 2022).

Figuur 4.6 Hempenserpoldermolen (Bron: Hempensermeerpolder, 2019).

Gemeentelijk monument

De Hempensermeerpolder is als eerste polder in Friesland door de gemeente Leeuwarden als gemeentelijk monument bekroond in 2019 (Figuur 4.7).²⁷ In paragraaf 3.13.1 wordt dieper ingegaan op de ontstaansgeschiedenis van de Hempensermeerpolder. De rijksmonumentale poldermolen valt niet onder het gemeentelijk monument, wel bevindt de molen zich op het perceel (kavel) dat onderdeel van het gemeentelijk monument is.

De waardering van het gemeentelijk monument is drieledig:

- Cultuurhistorische waarde: Het monument dient als goed voorbeeld van een ontwikkeling in de waterstaatkunde en van een rationele agrarische polderlandinrichting aan het einde van de achttiende eeuw.
- Ensemblewaarde: De waarde van het monument ligt in de samenhang van de ringdijk, ringvaart, verkavelingsstructuur, boerderijplaatskavels en het omliggende open landschap.
- Herkenbaarheid en gaafheid: De essentiële waarde van het monument ligt in de duidelijk herkenbare en goed bewaarde kenmerken van de ringdijk, ringvaart, het verkavelingspatroon en het open landschap. In mindere mate geldt dit voor de boerderijplaatskavels.

Figuur 4.7 Luchtfoto huidige staat Hempensermeerpolder (Bron: Streetsmart, 2024).

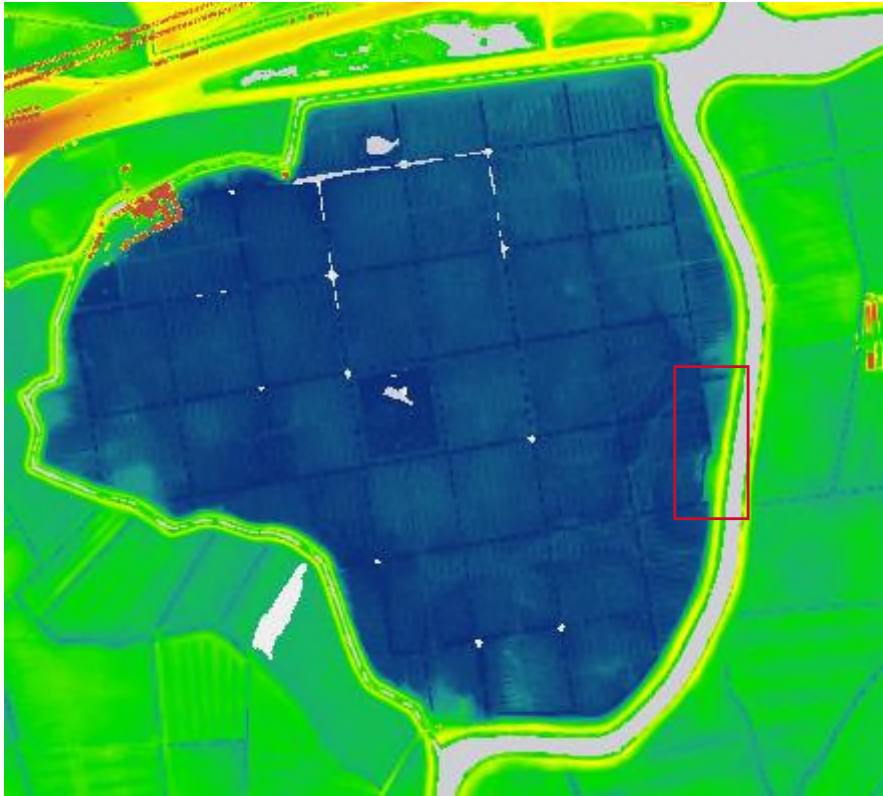
De Hempensermeerpolder wordt omgeven door de oorspronkelijke ringvaart, met uitzondering van een klein deel van de vaart aan de noordzijde (Figuur 4.7). Aan de oostzijde wordt deze gevormd door de Wergeaster Feart. De westelijke ringvaart dient als hoofdwatgang voor de waterafvoer van twee gemalen van Wetterskip Fryslân.

De gemeentelijke monumentenstatus geldt ook voor de boerderijplaatskavels aan de zuid- en oostzijde van de in de jaren tachtig gesloopte boerderijen.²⁸ De oostelijke boerderijplaatskavel behoudt deels zijn contour in het slotenpatroon en blijft identificeerbaar door een enigszins verhoogde ligging van het maaiveld (Figuur 4.8). Daarentegen is de boerderijplaatskavel aan de zuidzijde zo goed als verdwenen.²⁹

²⁷ Wijnja 2019.

²⁸ BAG 2024.

²⁹ Gemeente Leeuwarden 2018.

Figuur 4.8 Hoogtekaart plangebied (Bron: AHN, 2024).

Peilhoogte

Het gemiddelde waterpeil in de polder bevindt zich ongeveer 2,00 meter onder het Normaal Amsterdams Peil (NAP) (Figuur 4.8). De ringvaart, onderdeel van de Friese Boezem met een peil van ongeveer 50 cm - NAP, vereist een opvoerhoogte van het gemaal van 1,50 meter. Deze ringvaart speelt een cruciale rol bij de afvoer van het opgemalen polderwater, met een huidige vaardiepte van ongeveer 0,50 meter.

Overige waarden

In het noordelijke deel van het plangebied bevindt zich de boerderij waar de horecagelegenheid 'Gasterij De Wâldwei' gevestigd is, gelegen aan de Mardyk 1 te Wergea (Figuur 4.9). De boerderij uit 1955, gelegen op de oorspronkelijke boerderijplaatskavel uit 1788, draagt cultuurhistorische waarde doordat het een tastbare link vormt met de historische ontwikkeling van het gebied. Het behoud van deze boerderij op dezelfde locatie geeft inzicht in de historische ruimtelijke ordening en bewoningsgeschiedenis van de Hempensermeerpolder, waardoor het een belangrijk element is voor het behoud en begrip van het cultureel erfgoed in de regio. Het gebouw valt echter buiten de gemeentelijke monumentenstatus (BAG, 2024).

Figuur 4.9 Uitsnede luchtfoto (Bron: Streetsmart, 2024).

4.3 Aardkundige waarden

Aardkundige waarden zijn die onderdelen van het landschap die iets vertellen over de natuurlijke ontstaanswijze van het gebied. Deze waarden hebben een relatie met de geologische opbouw, de geomorfologie (landvormen), de geohydrologie en de bodem van een gebied. De kaart Aardkundig Erfgoed, samengesteld door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, geeft een overzicht van de gebieden die op nationaal en provinciaal niveau als aardkundig waardevol zijn aangemerkt (aardkundige waarden). In directe nabijheid van het plangebied is geen aardkundig waardevol gebied gelegen **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden..**³⁰ Toetsing aan dit regime is daardoor niet aan de orde.

³⁰ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed 2022.

5. Conclusie en aanbeveling

Wetterskip Fryslân heeft plannen om de Hempensermeerpolder geschikt te maken voor waterberging en tegelijkertijd de regionale kering rondom de polder aan te pakken. Het voorafgaande cultuurhistorisch onderzoek leidt tot de conclusie dat de Hempensermeerpolder over aanzienlijke cultuurhistorische waarde beschikt. Voor een gedeelte gaat dat om waarden die wettelijk beschermd zijn (en dus een plek dienen te krijgen in het ontwerp), en voor een gedeelte om “meekoppelkansen” vanuit erfgoedperspectief.

Bewaar de historische verkavelingsstructuur

Uitgangspunt van de ontwikkeling moet zijn dat de historisch waardevolle verkavelingsstructuur behouden blijft. Denk hierbij aan het minimaliseren van verstoringen in de rechte lijnen van de oorspronkelijke blokverkaveling.

Ontzien gebouwd erfgoed

De ontwikkeling dient te vertrekken vanuit het principe dat de historisch waardevolle bebouwing, de rijksmonumentale Hempenserpoldermolen, onaangetast blijft en zichtbaar blijft in het landschap. Dit betekent dat de molen gevrijwaard blijft van wijzigingen in zijn aanzien. Specifiek karakteristiek is vaak de plaatsing van de molen op de rand van de polder. Daar waar ruimte is kan gekozen worden om de dijk te verhogen (dit schaadt de monumentale waarde niet wezenlijk), maar er dient terughoudend omgegaan te worden met te flauwe en hoge versterkingen.

Koppel recreatieve kansen aan historische structuren

Bij het streven naar meerwaarde kan overwogen worden om de toegankelijkheid en belevingsmogelijkheden van het gebied te versterken, bijvoorbeeld door de aanleg van wandelpaden of het creëren van (hoge) uitkijkpunten. Dit biedt tevens kansen om educatieve elementen te integreren, waarmee bezoekers bewust worden gemaakt van de cultuurhistorische waarde van het gebied.

Literatuur en geraadpleegde bronnen

Algra A., H. Algra, *Dispereert niet: Twintig eeuwen historie van de Nederlanden: Deel 1*, Franeker (1978) (achtste druk).

Beusekom, E. J. van, *Bewogen aarde: Aardkundig erfgoed in Nederland*, Utrecht (2007).

Blom, H., et. al., *Geschiedenis van de Nederlanden*, Amsterdam (2014).

Bokma, A. et al., *Molens van Friesland*, Vereniging De Hollandse Molen (1971).

Bokma, A. et al., *Fries Molenboek*, 'De Tille Leeuwarden' (1980).

Gemeente Leeuwarden, 'Aanwijzingsdocument gemeentelijk monument Hempensermeerpolder' (2018).

Gemeente Leeuwarden, 'Erfgoedverordening gemeente Leeuwarden' (2024).

Gemeente Leeuwarden, 'Omgevingsvisie Leeuwarden' (2021).

Hendriks, J., *De ontginning van Nederland*, Utrecht (1998).

Kosian, M., 'Droogmakerijen', *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*, Amersfoort (2017).

Leeuwarder courant, 'Nieuwe autoweg naar Drachten krijgt op den duur vier rijstroken In Hempensermeer komt volledig kruispunt van vier autowegen' (30-11-1965).

Molendatabase, 'Hempensermeerpolder (1e)' (2023).

Molendatabase, 'Hempenserpoldermolen' (2022).

Monumentenstichting Boarnsterhim en Staatsbosbeheer, 'Programmaplan: Hempensermeerpolder in beeld' (2017).

Provincie Friesland, 'CHK 2: De wordingsgeschiedenis van Fryslân' (2009 (herziene versie)).

Provincie Friesland, 'Omgevingsvisie "De Romte Diele"' (2020).

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 'Rijksmonumentenregister: nr. 34603' (2024).

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, (kaart) 'Aardkundig erfgoed' (2022).

Steenbergen, C., W. Reh & S. Nijhuis, *De Polderatlas van Nederland*, Bussum (2009).

Stol, T., 'Droogmakerijenlandschap', in S. Barends e.a. (red.), *Het Nederlandse landschap, een historisch-geografische benadering*, Utrecht (2010).

Tiedema, J., Van Reeuwijk bouwmeester: 'Restauratieverslag De Himpenserpoldermole te Wergea', Arum (2016).

Wijnja, G., 'Hempensermeerpolder kreeg status gemeentelijk monument', Vereniging De Hollandse Molen (nr. 174) (2019).

datum 9 februari 2024
projectnummer 0490248.100
betreft Cultuurhistorisch onderzoek

Websites

www.ahn.maps.arcgis.com
www.atlasvandeleeftomgeving.nl
www.bagviewer.kadaster.nl
www.beeldbank.cultureelerfgoed.nl
www.hempensermeerpolder.nl
www.molendatabase.nl
www.molens.nl
www.oldmapsonline.org
www.ruimtelijkeplannen.nl
www.topotijdreis.nl

Over Antea Group

Antea Group is het thuis van 1500 trotse ingenieurs en adviseurs. Samen bouwen wij elke dag aan een veilige, gezonde en toekomstbestendige leefomgeving. Je vindt bij ons de allerbeste vakspecialisten van Nederland, maar ook innovatieve oplossingen op het gebied van data, sensing en IT. Hiermee dragen wij bij aan de ontwikkeling van infra, woonwijken of waterwerken. Maar ook aan vraagstukken rondom klimaatadaptatie, energietransitie en de vervangingsopgave. Van onderzoek tot ontwerp, van realisatie tot beheer: voor elke opgave brengen wij de juiste kennis aan tafel. Wij denken kritisch mee en altijd vanuit de mindset om samen voor het beste resultaat te gaan. Op deze manier anticiperen wij op de vragen van vandaag en de oplossingen voor morgen. Al 70 jaar.

Contactgegevens

Monitorweg 29
1322 BK Almere
Postbus 10044
1301 AA Almere
E. Juliette.mannaerts@anteagroup.nl

Copyright © 2024

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, elektronisch of op welke wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de auteurs.

De informatie die in dit rapport is opgenomen is uitsluitend bestemd voor geadresseerde(n) en kan persoonlijke of vertrouwelijke informatie bevatten. Gebruik van deze informatie, door anderen dan de geadresseerde(n) en gebruik door hen die niet gerechtigd zijn van deze informatie kennis te nemen, is niet toegestaan. De informatie is uitsluitend bestemd om te worden gebruikt door de geadresseerde, voor het doel waarvoor dit rapport is vervaardigd. Indien u niet de geadresseerde bent of niet gerechtigd bent tot kennisneming, is openbaarmaking, vermenigvuldiging, verspreiding en/of verstrekking van deze informatie aan derden niet toegestaan, tenzij na schriftelijke toestemming door Antea Group en wordt u verzocht de gegevens te verwijderen en direct een melding te maken bij security@anteagroup.nl. Derden, zij die niet geadresseerd zijn, kunnen geen rechten aan dit rapport ontleen, tenzij na schriftelijke toestemming door Antea Group.

www.anteagroup.nl